

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1919»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.263>

Віктор Савченко*

3-я УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ У ХАОСІ САМОЗНИЩЕННЯ (ТРАВЕНЬ 1919 Р.)

Анотація: *Стаття присвячена аналізу подій на південному заході України пов'язаних з повстанням отамана Н. Григор'єва. Розглядаючи особливості російської агресії в Україні у 1919 р., треба зазначити, що російський колоніалізм, використовуючи оманливу пропаганду, спромігся залучити значну частину мешканців України до трьох червоних армій радянського Українського фронту. Але, в травні 1919 р. частини 3-ї армії цього фронту повстали проти колоніальної політики «червоної» влади. На Півдні України отаману Н. Григор'єву вдалося підняти на повстання не тільки свою 6-ту дивізію 3-ї армії, але й частини 5-ї дивізії, радянські гарнізони Миколаєва, Херсона, Очакова, невдала спроба повстання військових фіксувалася в Одесі. Можна твердити, що в середині травня 1919 р. 3-я армія Українського фронту опинилася в стані руйнації та хаосу, з якого вона так і не вийшла до своєї ліквідації у червні 1919 р. Повстання отамана Н. Григор'єва зруйнувала тили Червоної Армії, не давши їй змоги провести запланований «похід на Європу» (захоплення Румунії), зробивши її неспроможною опиратися наступу частин армії УНР і «білої» армії. Повстання показало силу українського спротиву «червоній» диктатурі та привела до загальної кризи владних інститутів, у той же час повстанці виявили свої вади: антисемітизм, що досяг рівня погромів, недисциплінованість частин, хаотичність військового стратегічного планування.*

Ключові слова: *Одеса, повстання Григор'єва, 3-я українська радянська армія, більшовики, отаманищина, військова диктатура, російський колоніалізм*

Повстання українських радянських частин проти більшовицької диктатури під проводом отамана Н. Григор'єва стало певною зворотною подією, яка, з одного боку, показала потенціал спротиву диктатурі, слабкість московської влади в Україні, з іншого, вказала зворотній бік стихійного бунтарства людей «з рушницею», що часто, в історії, втілювалося в «отаманщину», погроми та насильства з боку «бунтарів». Це повстання вказало червоній диктатурі на небезпеку з боку українських повстанських частин, що «ситуативно» долучилися до РСЧА в січні – березні 1919 р.

Радянські мемуаристи 1920-х – поч. 1930-х рр. ще мали певну змогу згадувати «заколот Григор'єва», розмірковуючи над окремими подіями, причинами та наслідками

---

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: lanjeron15@gmail.com

цього «заколоту»¹. Однак, починаючи з середини 1930-х рр., свідки подій та історики сором'язливо замовчували або спрощено таврували «заколот». Тільки на початку ХХІ ст. з'явилася низка нових публікацій українських істориків², що висвітлювали «повстання Григор'єва», у той же час, в українській історіографії поза увагою залишаються події в 3-й Українській радянській армії (далі – 3-й армії), армії, з якої «вийшли» повстанці й армії, яка спричинилася до бруталного придушення повстання.

Наприкінці квітня 1919 р. Москва стала судомно готувати наступ «на Європу», командував радянським Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко виділив «на завоювання Бессарабії» ще повністю не сформовані дивізії 3-ї армії Українського фронту: 6-ту (ком. Н. Григор'єв) та 5-ту (ком. Ф. Пешехонов)³. 24 квітня командував 3-ю армією М. Худяков видав наказ – створити «Бессарабську бойову ділянку», що стане основою «наступ на Європу».

1 травня 1919 р. уряди РСФРР та УСРР пред'явили Румунії ультиматум, за 48 годин вивести свої війська з теренів Бессарабії. У той же час в Одесі був створений маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії (гол. І. Криворуков), що проголосив про створення Бессарабської соціалістичної радянської республіки як частини РСФРР. 7 травня 1919 р. комдив РСЧА Н. Григор'єв отримав наказ М. Худякова до 10 травня зосередити 6-ту дивізію на Дністрі для «походу», припинити безлад у дивізії або скласти повноваження комдива. Того ж дня В. Антонов-Овсієнко наказав М. Худякову: «Припиніть провокацію, порозумійтеся миром... вам належало говорити з Григор'євим не мовою незаслуженого ультиматуму»⁴. Згодом, В. Антонова-Овсієнка критикували за те, ніби він не реагував «на випадки Григор'єва», на «порушення військової дисципліни та субординації». Але, справа була не тільки в цьому... 9 травня 1919 р. Х. Раковський та А. Бубнов підписали наказ про наступ на Румунію⁵, для чого були потрібні будь-які сили, бо «надійних» частин для «походу в Європу» критично бракувало.

Л. Троцький, 30 квітня 1919 р. писав про «сумний стан українських [радянських] військ», що увійшли «у період розпаду» та попереджував В. Антонова-Овсієнка не «заплющити очі на несправжній стан українських [радянських] військ... рішуче приступати

¹ Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. Т. 4. Москва-Ленинград: Госвоениздат, 1933; Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі за Радянську Україну // Літопис революції. 1931. № 3 (48). С. 85-114; Щаденко Е. Гигорьевщина // Гражданская война 1918-1921. В 3 т. Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. Москва: Военный вестник, 1928. С. 149-150; Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні // Літопис революції. 1932. № 5-6. С. 119-147.

² Горак В.С. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Фастів: Політ-фаст, 1998; Горак В.С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 154-177; Михайличенко Д.Ю. Травнева військово-політична криза в УСРР, 1919 р. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2002. Вип. 5. С. 130-138.

³ Антонов-Овсієнко В.А. Записки... Т. 4. С. 45; В. Антонов-Овсієнко згадував, що до 22 квітня бригаду Григор'єва планували направити «проти Денікіна», але, врахувавши потенціальну небезпеку «з'єднання з Махном», було вирішено направити Григор'єва на Бессарабію. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі... С. 102.

⁴ Антонов-Овсієнко В.А. Записки... Т. 4. С. 198. В той же час ЦК КП(б)У вказував на необхідність «якнайшвидшого ліквідування» Н. Григор'єва, Катеринославський міський комітет КП(б)У повідомив реввоєнраду Укр. фронту: «Махновці ведуть переговори з Григор'євим про одночасний виступ проти Рад» // Фомин Ф. Записки старого чекиста. Москва: Политиздат, 1964. С. 65.

⁵ Красная Армия. 1919. 11 мая (№ 38).

до встановлення порядку». Наступного дня, у доповіді ЦК РКП(б), Л. Троцький вимагав «рішучої боротьби з «митингуючими» командирами», «партизанством», «повстанством», вказуючи, що В. Антонов-Овсієнко потурає «хибним явищам»⁶. У квітні 1919 р. частини Українського фронту почали розганяти місцеві ЧК і більшовицькі ради, розстрілювати окремих комуністів, дезертирство в частинах фронту досягало 30%.

Майбутній «начподив» 45-ї дивізії РСЧА А. Гринштейн згадував, що реальною була «разюча розхлябаність» і «небезпека перекидання григор'євських настроїв» на всі частини 3-ї армії, яка «на регулярну армію мало була схожа... органічно не порвали ще з григорівщиною частини... являли собою зовсім сирий, необроблений, переважно селянський, матеріал. Командний склад був дуже слабкий. Серед них були приховані петлюрівці». Командири сповіщали, що «не відчувалося зв'язку між вищим командуванням 3-ї армії та фронтовими військовими одиницями», що командир Бессарабського полку, який утримував Тирасполь «товариш Олексій Гаррі» має «велику слабкість до спиртних напоїв»⁷. «Постійно пив» ще один колоритний персонаж того часу «на Тираспольському фронті» - командир 2-ї бригади 5-ї дивізії 3-ї армії В. Живодер⁸, про якого згадували, як про «явно бандитський елемент», а «його прізвище саме відповідало його психологічному змісту»⁹.

Прорив «білих» (армії Денікіна) на Донбасі шокував московську владу, 22 і 24 квітня 1919 р. Ленін благав командуючого Українським фронтом «негайно» надати підкріплення для оборони Донбасу¹⁰. 5 травня Ленін, від імені ЦК РКП(б), оголосив сувору догану В. Антонову-Овсієнку та наркомвоєнмору УСРР М. Подвойському за зволікання з «відправленням військ на Донбас», пообіцявши віддати їх партійному суду¹¹. Небезпека та хаос управління спровокували гострий конфлікт між В. Антоновим-Овсієнком і М. Подвойським, що формували на одному терені паралельні військові структури, вставляючи один-одному «палки в колеса» у питанні мобілізації. 6 травня М. Подвойський наказав одеському окрвоєнкому А. Кривошеєву, негайно формувати в Одеському окрузі 6-ту дивізію РСЧА, хоча дивізія з подібною нумерацією в Українському фронті вже була. 16 травня виходить розпорядження М. Подвойського про прискорене формування 6-ї

⁶ Краснов В., Дейнис В. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт. Москва: Олма-Прес, 2000. С. 159.

⁷ Гринштейн А. Из истории 45-й дивизии // Летопись революции. 1927. № 1. С. 84.

⁸ Живодер (Живодеров) Василь - нар. у Полтав. губ., матрос-анархіст. У березні 1918 р. у Феодосії створив Чорномор. загін для захисту Миколаєва від наступу австро-німець. військ, загін розбито у ст. Водопой. У квітні 1918 р. ком. 1-м Чорномор. полка Республіки Таврида, тримав оборону на Перекопі. Дізнавшись, що в Джанкої бешкетував штаб 1-ї Укр. радян. армії П. Єгорова, обеззброїв цей штаб, забравши всі цінності. Відступив з позицій до Керчі, далі - на Кубань. Брав участь у боях на Кубані, в поході 11-ї черв. армії до Астрахані, в обороні Царицина. Сталін направив його представником 10-ї армії з питань постачання до Москви, де він організував загін експропріаторів. У лютому 1919 р., опинившись в Україні, очолив черв. полк ім. Т. Шевченка. У березні полк ім. Т. Шевченка, що знаходився в Херсоні, перейшов під провід Н. Григор'єва. З травня по липень 1919 р. Живодер ком. 2-ї бриг. 5-ї див. 3-ї Укр. армії, ком. Катеринослав. бой. ділянкою. На поч. 1920 - комбат Катеринослав. гарнізону, навесні 1920 очолив повстання проти червоних у Верхньодніпр. повіті. У липні 1920 командував загоном махновців, який діяв у Кобеляц. повіті Полтав. губ. У липні 1920 р. в армії Махна воював 3-й піх. полк Живодера. Вбито на Донеччині у вересні 1920 р.

⁹ Криворуков И. На рубеже отторгнутой земли. дни борьбы за Бессарабию. Одесса: Изд. от общ. каторжан и ссыльноперее. 1928. С. 16, 27-28; Гринштейн А. Указ. соч. С. 85.

¹⁰ Антонов-Овсєенко В. Записки... Т.4. С. 66.

¹¹ Краснов В., Дейнис В. Вказ соч. С. 150-151.

дивізії «для Південного фронту». З цієї, ще не існуючої дивізії, планувалося, не пізніше 25 травня 1919 р., відправити бригаду на Південний фронт. Але, на 29 травня 6-та дивізія була сформована тільки на 40 відсотків¹². На М. Подвойського та командарма М. Худякова, виставляючи їх як місцевих «самостійників», голові Президії Вищої ради народного господарства О. Рикову скаржився член цієї Президії Г. Ломов-Оппоков¹³.

8 травня 1919 р. Н. Григор'єв видав Універсал «До народу України та бійців Червоної армії», в якому закликав до повстання проти більшовицької диктатури й оголосив про цілі своєї боротьби. До 9 травня Н. Григор'єв, обіцяв комфронту та командарму виступити на «румунський фронт»... твердячи, що до «Універсалу» він не має відношення і що наступного дня він приїде до Одеси для переговорів з В. Антоновим-Овсієнком і М. Худяковим, хоча, на його думку, «Худяков у командири не годиться»¹⁴. 9 травня принесло владі нові проблеми: білогвардійці захопили Луганськ, що «визвало приступ ярости у Ленина»¹⁵, а в самому центрі України командир дивізії РСЧА Григор'єв, що має під своїм керівництвом до 15 тис. військових, почав повстання проти більшовиків¹⁶. Н. Григор'єва цікавлять Катеринослав – стратегічний вихід на «махновію» (підтримка кобрига Н. Махна з його 20 тисячною армією) та полтавсько-черкаський напрямки – для об'єднання з хиткими тиловими частинами Українського фронту, що вже проявляли непокору владі та з отаманами на кшталт Зеленого, Грудницького, Богунського, Чечупаки, що діяли на Київщині...

В планах отамана походи на Одесу, Миколаїв або Херсон не були потрібні, бо «місцеві сили» повинні були повстати та самостійно захопити вказані міста. Особливі надії Н. Григор'єв покладав на «повстанський» склад 5-ї дивізії 3-ї армії комдива Пешехонова (у березні – на поч. квітня 1919 р. був у підпорядкуванні Григор'єва в якості «командира ударної групи»), на командирів 1-ї та 2-ї бригад Ткаченка та Живодера (у березні – на поч. квітня 1919 р. був у підпорядкуванні Григор'єва в якості командира полка «групи Пешехонова»), комполка Попова, командирів Білоруської бригади, що базувалася в Одесі... Отаман закликав командирів 3-ї бригади 5-ї дивізії Чернякова «захопити Одесу та арештувати штаб армії», наказав комбригу Ткаченку направити свої полки на Одесу для «розгону влади»¹⁷. Ф. Фомін (начальник Особливого відділу 3-ї армії) згадував: «стало відомо про телефонну розмову Григор'єва з Домбровським (військовий комендант Одеси – Авт.)»¹⁸. Н. Григор'єва мав надію, що в Одесі його зрив підтримають частини Білоруської бригади та Селянського полку, що повстанці Одещини самостійно займуть терен між Бугом і Дністром.

---

¹² Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 57, 97.

¹³ «В Одесі, безумство та жах... За наказом командувача 3-ї армії тов. Худякова комендантом опечатані всі склади Центросоюзу за те, що вони вивезли до Росії 10 тисяч пар черевиків, переважно дамських... Подвойський видав наказ, за змістом якого Худяков зобов'язаний дозволяти або забороняти вивезення всіх товарів з митниці та з Одеси... Наш потяг з олією (машинне масло та соларка) затримано Реввійськкредою (3-ю)... Найбагатшу митницю на 2/3 розкрали через військову владу та безглузді й обурливі накази Подвойського...» (Войтиков С. Высшие кадры Красной Армии 1917–1921 гг. Москва: Эксмо, 2010. С. 301).

¹⁴ Антонов-Овсенко В.А. Записки... Т. 4. С. 201, 207.

¹⁵ Краснов В., Дайнис В. Вказ. соч. С. 151.

¹⁶ Антонов-Овсенко В.А. Записки... Т. 4. С. 203–208.

¹⁷ Щаденко Е. Указ. соч. С. 80.

¹⁸ Фомин Ф. Указ. соч. С. 65.

10 травня 1919 р. Політбюро ЦК КПБУ оголосило отамана «поза законом». У той же день почала готуватися евакуація радянських установ з Одеси. Хоча, за інерцією, вранці 11 травня окремі підрозділи 3-ї армії форсували Дністер, почавши «похід до Європи», проте «похід» довелося згорнути, бо в тилу почалося повстання. 12 травня В. Антонов-Овсієнко наказав частинам 3-ї армії почати «похід проти Григор'єва», зазначивши: «нема чого відволікатися Бессарабією»¹⁹.

11 травня на Великому Фонтані в Одесі підняли повстання проти більшовиків частини 3-ї армії – Білоруська бригада²⁰ та 1(3)-й селянський полк Казакова²¹. Повсталі розгромили військові склади, увірвалися до Малофонтанського комісаріату, вбили кілька комуністів і секретаря трибуналу (за ін. даними комісара Білоруської бригади) С. Роніс-Горського та «12 міліціонерів Велико-Фонтанського району» (за ін. даними «вбито 14 комісарів і 30 простих євреїв»)²². Ю. Щаденко (член РВР фронту) згадував, що «3-й селянський, колишній Григор'євський, полк, розташований у місті... виявив тенденцію до пияцтва і погромів... полк, що вийшов учора з міста, сьогодні переарештував комуністів... наступає на Одесу... 3 тисячі, ескадрон кавалерії, батарея»²³. В дійсності повсталі загони Вендта та Казакова в Одесі не перевищувати 800 чол., але чутки про просування Григор'єва на Одесу спонукали повсталі до певних дій. У місті проти повсталіх влада могла знайти до 2 тис. багнетів з шабель: Комуністичний полк ім. Старостіна (51-й полк), Комуністичний батальйон («анулівські батальйони робітників «Пересипу»), кавалерійський полк Беспалого, 3 автоброневики, у резерві знаходилися «залізничники Мізікевича»... інші частини намагалися зберігати «нейтральність»²⁴.

Повстанці на чолі із «полковником» Білоруської бригади П. Вендтом і комполка Казаковим вирішили не наступати на центр міста, де були «стійкі більшовицькі загони», а на конях і тачанках «пішли у повіти», захопивши Акаржу, Іванівку, Ананьєв, с. Пасецели знищили радянські частини у Любашовці²⁵. «Червона» кіннота Беспалова намагалася наздогнати повсталіх, але не впоралася з таким завданням. До повсталіх приєднується частина радянського гарнізону Балти²⁶. У той же час Ю. Щаденку вдалося своєю промовою перетягнути частину повсталіх, що залишалися в Одесі, на «червоний» бік²⁷. В Одесі

¹⁹ Антонов-Овсієнко В.А. Записки... Т. 4. С. 215.

²⁰ Білоруська бригада: «білоруська» частина деякий час знаходилася в складі одеського гарнізону, який безпосередньо підлягав командарму. Ця «бригада» (1 тис. чол.), формувалися ще на початку 1919 р. французьким командуванням в Одесі для боротьби проти червоних, але 6 квітня ці утворення «визнали радянську владу» та зголосилися увійти до Червоної Армії. Білорус. бр. знайшла собі впливового «патрона» – Одес. комітет Ком. партії Білорусії і Литви. В ній залишився старий командний склад, на чолі з кол. полковниками П. Вендом і Бемом. Оборона Чорного моря покладається на кінні частини бр. (300 шаб.), стр. частини бр. увійшли до «Одес. групи» 3-ї армії.

²¹ Загін Казакова прибув до Одеси 12 квітня 1919 р. й опинився у розпорядженні окрвоєнкомма, згодом – коменданта міста, на поч. травня 1919 р. перетворений на 1-й (3-й) Селянський полк.

²² Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 202. Арк. 50; Шишко О. Політичний терор в Одесі у квітні-серпні 1919 року // Крєзнавство. 2015. № 1-2. С. 78-87.

²³ Щаденко Е. Вказ. соч. С. 80.

²⁴ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 68. Арк. 5.

²⁵ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 91. Арк. 90.

²⁶ За Республіку Рад! Спогади червоних партизанів Молдови 1918-1920 рр. Кишинів, 1958. С. 117.

²⁷ Щаденко Е. Указ. соч. С. 80-82.

повстання було локалізовано та припинено, завдяки арешту частини командирів Білоруської бригади та розстрілу за вироком Воєнно-революційного трибуналу, одного з командирів бригади Бема... «та ще одного офіцера..., ще трьох офіцерів було засуджено до десяти років каторги». Місцеве ЧК розстріляло свого ж чекістського «начальника» О. Александрова-Скавинського, що був «причетний до вбивств на Великому Фонтані» та «підписав ультиматум про здачу виконкому м. Одеси»²⁸.

11 травня 1919 р., в момент повної розгубленості та паніки у штабах червоних керівників, В. Антонов-Овсієнко призначається командувачем усіма збройними силами УСРР²⁹, «6-ту дивізію викреслено зі списку Червоної Армії». 12 травня М. Худяков (очолив Одеську ділянку внутрішнього фронту) видає наказ «про боротьбу проти григор'івців» – начдив Пешехонов отримує «загальне командування зведеною групою військ Григор'івського і Бессарабського фронтів». У той же час Ю. Щаденко згадував, що М. Худяков «несподівано розгубився»³⁰. Скоріш за все ця розгубленість була спровокована відповідями більшості командирів частин 3-ї армії, які намагалися зайняти вичікувальну «нейтральну», «пасивну» позицію. Великою була небезпека переходу усіх радянських армій на бік Григор'єва. Керівництво згадало, що всі українські частини фронту «ненадійні» і при певних обставинах можуть знести червону диктатуру за кілька діб. В. Затонський згадував: «тоді будь-який полк міг підняти проти нас повстання... доводиться лише здогадуватись чому та чи інша частина бореться на нашому боці, а не проти нас?»³¹.

12 травня владні структури Одеси спробували провести «День мирного повстання», щоб терміново «знайти» білизну, одяг, взуття, бо 3-а армія «гола та боса». Наступного дня, за наказом коменданта Одеси В. Домбровського та виконкому Одеської ради, були припинені обшуки та реквізиції, що були головною метою «мирного повстання»³². 12 травня, на засіданні штабу оборони у Вознесенську, Ю. Щаденко провів переговори з командирами 3-ї армії Пешехоновим, Ткаченком, Живодером, Поповим... Ю. Щаденко згадував: «Колишні дві Григор'євські бригади під командуванням Живодерова і Ткаченка... не можуть вважатися надійними, очікується приєднання їх до Григор'єва... Ткаченко за свою бригаду не дуже ручався, Попов виляв...». Після «комуністичної обробки», Живодер і Ткаченко вирішили зберегти відданість більшовикам, було видано наказ «усім не підпорядкованим» наказам Григор'єва частинам його дивізії «увійти в підпорядкування командиру Вознесенської бригади т. Ткаченку»³³.

Ю. Щаденко з Вознесенська відправив телеграму М. Худякову, де зазначив, що начдив Пешехонов «крутить» і може перебігти до Григор'єва: «...далі цій людині керувати дивізією в жодному разі не можна, тому що її настрої та погляди не можуть не вселяти серйозних побоювань за здачу дивізії Григор'єву». Натомість комбриг Живодер «із самого початку» виступав проти Григор'єва й обіцяв, що його частини «без особливих розмов» почнуть наступ проти повсталих. Ю. Щаденко запропонував: «негайно викликати начдива

---

²⁸ ДАОО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 32-51; *Шишко О.* Вказ. пр. С. 80-84.

²⁹ *Гражданская война на Украине...* Т. 2. С. 48.

³⁰ *Щаденко Е.* Указ. соч. С. 78, 80.

³¹ *Затонский В.* Водоворот (Из прошлого). Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. Москва, 1963. С. 51.

³² ДАОО. Фонд Бродовского. № 1261, № 1634.

³³ *Щаденко Е.* Указ. соч. С. 80.

(Пешехонова – *Авт.*) до Одеси на «нараду» і затримати його... він виїхав до Одеси і потрапив під домашній арешт³⁴. За наказом командування до Тирасполя з «фронту» був викликаний «червоний повстанський отаман» Тарасенко – командир 15-го кавдивізіона 3-ї армії. У штабі бригади він був затриманий як потенційний «бунтівник»³⁵.

У більшовицькому керівництві, судомно шукаючи свого спасіння, були готові до створення коаліційного уряду з українськими лівими соціалістичними партіями. 12 травня 1919 р. ВУЦВК і ЦК КПБУ, приймає рішення про включення до Раднаркому УСРР опозиції – лідерів Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів), місця у ЦВК Рад надавалися представникам Української партії лівих соціалістів-революціонерів (меншості) та Бунду³⁶. В. Юдовський отримав наказ формувати в губернських радах президії з більшовиків, борьбистів і боротьбистів³⁷.

14 травня 1919 р. був оприлюднений наказ № 68 РВР 3-ї армії про оголошення на військовому становищі Одеси та Херсонської губернії. У наказі сповіщалося, що до РВС армії вступають три представники Одеського виконкому та по одному представнику від «партій, що борються за робітничо-селянську владу» (очевидно ті, про яких згадувалося у наказі від 12.05.19). В Одесі та на теренах Херсонщини вищим органом влади ставав «винятково РВС 3-ї Української Червоної армії. Одеса та Херсонська губернія була оголошена «в стані облоги». М. Худяков отримував посаду Командувача усіма збройними силами Херсонщини та Бессарабії. У наказі по гарнізону Одеси й округу № 4 «До всіх збройних сил Херсонщини та Бессарабії» М. Худяков погрожував «розстрілом на місці за прояв бандитизму»³⁸. В одеському гарнізоні рахувалося 34 частини, але з великих частин були тільки: 1-й одеський полк, недоукомплектований 3-й Знам'янський полк, 12-й запасний батальйон, окремі частини «розкладеного» 15-го полка³⁹. По місту пройшли надзвичайні заходи: мобілізація комуністів, робітників, службовців, комсомольців, але мобілізації майже нічого не давали, бо корупція місцевих керівників зводила її нанівець.

18 травня Рада Оборони Радянської України оголосила терор проти партій українських лівих есерів «активістів» та українських соціал-демократів «незалежників», як таких, що надихали повстання. Одеський комітет Української партії лівих соціалістів-революціонерів (меншості) видає листівку «Изменник Григорьев»⁴⁰. Одеські анархісти різних «федерацій», обурені антисемітизмом та єврейськими погромами, які влаштовували повстанці, прийняли рішення мобілізувати на «рішучу боротьбу з Григор'євим свої сили». Проти «отамана», на боці «червоних» виступили: лідер анархістів Одеси, начальник одеської міліції С. Шахворостов, А. Железняков та І. Улановський. На «григор'євський фронт» виступив панцерний потяг команда якого складалася з анархістів Одеси. Відомий в Одесі матрос-анархіст Стародуб від свого імені випустив листівку «Товариші, військові моряки» (12.05.1919), із закликком негайно вступати до Чорноморського радянського

³⁴ Ibid. С. 82-83.

³⁵ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 16.

³⁶ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 43.

³⁷ ДАОО. Ф. П-1083. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

³⁸ ДАОО. Фонд Бродовского. № 1699.

³⁹ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 19.

⁴⁰ ДАОО. Фонд Бродовского. № 423.

батальйону⁴¹. У ті ж дні з членів Спілки анархістських груп «на загальній підставі» формувався 1-й батальйон анархістів Одеси⁴². Ю.Щаденко згадував, що анархістам дозволялося «формувати свою силу»⁴³. Проте, 29 травня 1919 р., коли небезпека захоплення повсталими в Одесі минула, наказом М. Худякова батальйон анархістів було виключено «з постачання та розформовано», анархістам наказано здати зброю⁴⁴.

У напрямку Вознесенська «проти Григор'єва» було відправлено «групу Дмитрієва»: кілька рот недоформованого 4-го одеського полку, грузинську сотню ім. Яшвілі, роту курсантів, загін ім. ВЦВК, морський загін, бронепотяг (бл. 800 чол.)⁴⁵. У ст. Сербка був нейтралізований ешелон «григор'ївців», одеський комуністичний батальйон (300 чол.) підійшов до Кривого Рогу, полк ім. П. Старостіна взяв під охорону ст. Роздільна⁴⁶. З-під Тирасполя й Овідіополя, на допомогу наступаючим силам РСЧА, прибули кінна бригада Попова (300 шабель), Дністровський і Тилігуло-Березанський полки⁴⁷, що були використані в якості «заслону проти повстанців» на Бузі.

14 травня «група Дмитрієва» увірвалася до Єлисаветграда, але вже наступного дня вона була вибита з міста. Кінна бригада Попова, частина Дністровського полку та батальйон «матросів з Одеси» Клименка (400 матросів)⁴⁸ перейшли на бік Григор'єва⁴⁹. До повстання приєдналися окремі загони Балтського й Ананьєвського полків. Лідер локального «мятежа», український лівий есер Попов був призначений отаманом Григор'євим «командуючим повстанським фронтом», що боронив Єлисаветград з Півдня⁵⁰. Про Попова було відомо, що в січні 1919 р., він, як «воєнспец», був призначений (за рішенням більшовицького штабу) «Головнокомандувачем радянської повстанської армії Тирасполя», з квітня 1919 р. – командиром кінної бригади 3-ї армії⁵¹. 14 травня до влади у Херсоні прийшов лівоесеровський виконком, на його бік перейшов гарнізон (1200 багнетів), Херсон став «незалежною республікою». 16 травня повстали матроси Миколаєва та Очакова (1500 багнетів)⁵².

---

⁴¹ На поч. липня 1919 р. полк був відправлений на фронт, вже в перших боях він був розігнаний армією УНР: «Ганебні зрадники Чорноморського полку Стародуба відкрили фронт противнику і боязливо біжать у тил у напрямку Вапнярка – Роздільна – Одеса». 27 липня в одес. «Известиях» з'явився список з 9 розстріляних ЧК матросів полку.

⁴² ДАОО. Фонд Бродовського. № 1656.

⁴³ Щаденко Е. Указ. соч. С. 74.

⁴⁴ ДАОО. Фонд Бродовського. № 1706.

⁴⁵ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 45; Антонов-Овсенко В.А. Записки... Т. 4. С. 212.

⁴⁶ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 68. Арк. 5; В огне гражданской... С. 206.

⁴⁷ 23 квітня 1919 р. Дністровський та Тилігуло-Березанський полки були переведені з тимчасового командування Григор'єва до 5-ї дивізії 3-ї армії, цей «перевід» спричинив скандал, під час якого Григор'єв прибув до штабу 3-ї армії, вимагаючи повернути полки до своєї дивізії. Але отаман успіху в цьому не мав. Можливо, це стало ще одною з причин початку повстання Григор'єва (Антонов-Овсенко В.А. В боротьбі... С. 88).

⁴⁸ Щеденко Е. Указ. соч. С. 85-89.

⁴⁹ Антонов-Овсенко В.А. Записки... Т. 4. С. 71.

⁵⁰ Годы борьбы. Сб. воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. Зиновьевск, 1927. С. 66.

⁵¹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 13.

⁵² Савченко В. Літератори та «червоні моряки» проти «червоних комісарів»: два тижні миколаївської «матроської республіки» (14-27 травня 1919 р.) // Красзнавство. 2018. № 1. С. 56-68; Очаків. військ. комісар,

16 травня начальником бойової ділянки «Зведеної групи військ виступаючих проти повсталих» став П. Ткаченко, що за добу до цього був призначений начдивом 6-ї стр. дивізії (формувався М. Подвойським). П. Ткаченку було наказано об'єднати під своїм проводом Знамянський, Вознесенський стріл. та Вознесенський кав. полки (одеський єврейський батальйон розподілявся по ротах між полками 6-ї дивізії) та наступати на Єлисаветград⁵³. Але бригада Ткаченка не поспішала воювати проти повсталих Григор'єва, пояснюючи це «затримкою боями з бандами біля Вапнярки». 17 травня Н. Григор'єв почав наступ з боку Новомиргорода і лише тоді «зведена група Ткаченка» підійшла до Голти, почавши «повільні» дії проти «григор'євців». П. Ткаченко за «повільні дії» був позбавлений загального командування операцією, яке перейшло до «т. Гебеля».

19 травня 1919 р. «Перша група (колона) Філіппова» 3-ї армії (Вознесенські стр. і кав. полки, Знамянський полк, полк ім. Т. Шевченка) провели успішний наступ на Помашну. 23 травня ці «червоні» частини захопили Єлисаветград і Ново-Миргород⁵⁴. Після захоплення центрів повсталих було страчено бл. 500 «григор'євців» (ще за 10 днів до цього червоноармійців), що здалися у полон⁵⁵.

21 травня 1919 р. проти повсталих Миколаєва виступила 1-ша робітничо-селянська бригада «одеського напрямку» М. Голубенка (члена РВР 3-ї армії). Ця бригада, за кілька днів, була зібрана в Одесі з окремих загонів («спартаківців», дружин «комунарів» одеських шевців, друкарів, будівельників, пекарів, «грузинського» загону, загону одеських матросів, з залишків загонів Козакова та Білоруської бригади, двох батальйонів 4-го одеського полку. Основою бригади став 4-й (згодом 49-й стр. полк) одеський полк, який очолив Бражніков⁵⁶. Під час бою біля Варварівки ненадійні частини цього полку намагалися здаватися миколаївським повстанцям, але не встигли⁵⁷.

27 травня «частини одеського напрямку» змогли штурмом захопити Миколаїв, згодом здалися повсталі в Очакові та Херсоні. В останні числа травня 1919 р. повстання Григор'єва втратило наступальний потенціал. Окремі, дрібні загоны повстанців відійшли з великих міст у степові райони. Червоні командири вже рапортували про повний успіх у «ліквідації» повстання. Відгомонам «повстанського травня» став новий солдатський бунт 2-го Білоруського полку на вокзальній площі Одеси, під час «відправлення частин проти Денікіна» 31 травня 1919 р.⁵⁸

нач. відділу Оборони узбережжя Чорного моря М. Чижиков на загальних зборах Очаків. гарнізону 17 травня 1919 р. оголосив «прокляття авантюри Григор'єва» (ДАОО. Фонд Бродовського № 1666).

⁵³ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917-1922). Сб. док. Москва: Советская Россия, 1957. С. 455.

⁵⁴ Антонов-Овсеенко В. Записки...Т.4. С. 221.

⁵⁵ Щеденко Е. Вказ. соч. С. 87-88.

⁵⁶ Командир 49-го полку Бражніков 27 травня 1919 р. оголосив себе комендантом Миколаєва, але через кілька днів був арештований і страчений (за наказом виконкому Миколаєва) за звинуваченням «зв'язків з контрреволюційними елементами», зловживаннях та невиконання наказів, незаконних реквізицій, п'янстві, крадіжки полкової каси. Чекисти вказували, що під час трусу у Бражнікова було знайдено «листування з генералами Шкуро та Денікіном» та «золоті погоні». Штаб полку також було заарештовано (*Рябло Я.* Революционная борьба в Николаеве (1918-1919 гг.) // *Летопись революции.* 1924. № 4. С. 27; *Коган С., Межберг Н.* Другий період радвлади на Одещині // *Літопис революції.* 1930. № 2. С. 23).

⁵⁷ ДАОО. Ф. П-13. Оп. 3. Спр. 211. Арк. 127; ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1214. Арк. 8-17.

⁵⁸ *Шкляев И.Н.* История одесского ГУБЧК 1917-1922 гг. Одесса: Негоциант, 2002. С. 53.

На початку червня 1919 р. П. Онищенко був призначеним командиром «Особливої армії по боротьбі проти григор'євщини», що діяла на Одещині, Філіппов став керувати 1-ю Вознесенською бригадою 5-ї дивізії, що продовжувала сутички з повсталими ув районі Єлисаветград... 6 червня був виданий наказ про «придушення контрреволюційних спроб григор'євських та інших банд» і розформування Штабу польового формування. Залишки Тилігуло-Березанського полку повернулися на «фронт Дністра» під провід командира 2-ї бригади Живодера⁵⁹. На військовій мапі кінця травня 1919 р. ми бачимо, що цей полк, разом із Дністровським, Знам'янським, Ананьївським, Слободзейським полками, розгорнувся по Дністру. Незважаючи на загрозу білогвардійського наступу, «червоні» продовжували намащувати слабкі місця в румунський прикордонній обороні. 27 травня 1919 р. загін 2-го Бессарабського полку 3-ї бригади Чернякова проводять рейд за Дністер і вриваються до Бендер, але надвечір того ж дня цей загін був вибитий з міста⁶⁰.

У розпал повстання в 3-й армії до України прибув Л. Троцький, направивши до ЦК РКПб повідомлення про намір усунути В. Антонова-Овсієнка та М. Подвойського «від військової роботи», скасувати Український фронт. 19 травня він сповіщав: «Антонов подав заяву про відставку, яку прийнято. Війська, що діють проти Григор'єва, становлять експедиційну групу, яка залишається під командуванням Антонова... Український фронт, як фронт усієї України існувати не повинен». Нарада членів ЦК РКПб та ЦК КПБУ з військових питань погодилися з постановою ЦК РКПб про ліквідацію Українського фронту з причин його «небезпеки»⁶¹.

Дійсно, частини Українського фронту РСЧА, що склалися з українських пасіонаріїв, у травні 1919 р. мали потенціальну можливість викинути московських більшовиків з України та спробувати реалізувати свій «державний проект». Для цього була потрібна єдність всіх опозиційних владі сил. Але такі авторитетні командири, як Н. Махно (тоді командир бригади РСЧА, що нараховувала до 20 тис. чол.), отаман Зелений (командир повстанських сил Київщини, що повів за собою до 15 тис. чол.) вчасно не підтримали «григор'ївщину». Більшовицький пропаганді вдалося зв'язати «григор'ївщину», виключно, з погромами, що проводили неконтрольовані лідерами повстання повстанські маси. Отаман Григор'єв розраховував на блискавичний ефект повстання та перехід більшої частини Українського фронту на свій бік. Але, створені з селян повстанські військові формування були не стійкі, керівництво повстанням знаходилося у хаотичному стані, йому бракувало «офіцерського» складу, воно не мало змоги швидко налагодити управління частинами. Зустрівши опір супротивника повсталі переходили до партизанської тактики боротьби малими групами. Але повстання змінило настрої в Україні, виявивши загальну кризу режиму... частини РСЧА були деморалізовані, радянський тил зруйнований, сільські райони не контролювалися «червоною» владою. Події травня 1919 р. стали одною з причин ліквідації Українського фронту та її армій (у тому числі і 3-ї армії), викоренення зовнішніх ознак «радянської самостійності» в Україні, переведу у червні 1919 р., всієї структури військового управління на «загальноросійські» стандарти та під повний контроль Л. Троцького.

---

⁵⁹ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 128.

⁶⁰ Антонов-Овсенко В. Записки... Т. 4. Схема 2.

⁶¹ Гражданская война на Украине... Т. 2. С. 62.

Viktor Savchenko

The 3rd Ukrainian Soviet Army is in the chaos of self-destruction (May 1919)

Abstract: The article is devoted to the analysis of the events in the south-west of Ukraine related to the uprising of chieftain N. Grigoriev. Considering the peculiarities of the Russian aggression in Ukraine in 1919, it should be noted that Russian colonialism, using deceptive propaganda, managed to attract a significant part of the inhabitants of Ukraine to the three red armies of the Soviet Ukrainian Front. However, in May 1919, units of the 3rd Army of this front rebelled against the colonial policy of the 'red' government. In the South of Ukraine, Ataman N. Grigoriev managed to raise not only his 6th division of the 3rd Army, but also parts of the 5th division, the Soviet garrisons of Mykolaiv, Kherson, and Ochakiv to revolt, an unsuccessful attempt at a military uprising was recorded in Odesa. It can be said that in the middle of May 1919, the 3rd Army of the Ukrainian Front found itself in a state of destruction and chaos, from which it never came out until its liquidation in June 1919. The uprising of Ataman N. Grigoriev destroyed the rear of the Red Army not gave it the opportunity to carry out the planned 'campaign to Europe' (capture of Romania), making it unable to resist the attack of parts of the UNR army and the 'white' army. The uprising showed the strength of Ukrainian resistance to the 'red' dictatorship and led to a general crisis of power institutions, at the same time the rebels revealed their flaws: anti-Semitism that reached the level of pogroms, indiscipline of units, chaotic military strategic planning.

Keywords: Odesa, Grigoriev's uprising, 3rd Ukrainian Soviet Army, Bolsheviks, Otamanshchyna, military dictatorship, Russian colonialism